

МОНГОЛ УЛСЫН БОЛОВСРОЛ, СОЁЛ, ШИНЖЛЭХ
УХААНЫ ЯАМ
ЭРҮҮЛ МЭНДИЙН ШИНЖЛЭХ УХААНЫ ИХ СУРГУУЛЬ

Мөнхбатын ХАСТАНА

**МОНГОЛЫН УЛАМЖЛАЛТ АНАГААХ УХААНД ХЭРЭГЛЭГДДЭГ
ЗАРИМ УРГАМЛЫГ ДҮЙЛГЭН ОНООХ ТУХАЙ АСУУДАЛД**

Е-720180 Уламжлалт анагаах ухаан

Анагаах ухааны магистрын зэрэг
горилсон нэг сэдэвт бүтээл

Улаанбаатар 2008 он

МОНГОЛ УЛСЫН БОЛОВСРОЛ, СОЁЛ, ШИНЖЛЭХ УХААНЫ ЯАМ
ЭРҮҮЛ МЭНДИЙН ШИНЖЛЭХ УХААНЫ ИХ СУРГУУЛЬ

Мөнхбатын ХАСТАНА

**МОНГОЛЫН УЛАМЖЛАЛТ АНАГААХ УХААНД ХЭРЭГЛЭГДДЭГ
ЗАРИМ УРГАМЛЫГ ДҮЙЛГЭН ОНООХ ТУХАЙ АСУУДАЛД**

Е-720180 Уламжлалт анагаах ухаан

Анагаах ухааны магистрын зэрэг
горилсон нэг сэдэвт бүтээл

Эрдэм шинжилгээний ажлын удирдагч:

БУ-ны магистр Б.Хүрэлчулуун

Эрдэм шинжилгээний ажлын зөвлөх:

АУ-ны доктор, дэд профессор П.Батхуяг

Эрдэм шинжилгээний ажлын шүүмжлэгч:

БУ-ны доктор, профессор У.Лигаа

Улаанбаатар 2008 он

ГАРЧИГ

УДИРТГАЛ	
1. Судалгааны ажлын үндэслэл	8
2. Судалгааны ажлын зорилго	9
3. Судалгааны ажлын зорилт	9
4. Судалгааны ажлын практик ач холбогдол	10
5. Судалгааны ажлын шинэлэг тал	10
6. Судалгааны ажлыг хэлэлцүүлсэн байдал	10
НЭГДҮГЭЭР БҮЛЭГ. ХЭВЛЭЛИЙН ТОЙМ	
1.1. Монголд анаагах ухаан үүсэж хөгжсөн нь	12
1.2. Дорно дахины анагаах ухааны эм судлалын сургаал	13
1.2.1. УАУ-ны эм судлалын үндсэн ойлголтууд	13
1.2.2. Дорно дахины уламжлалт анагаах ухааны эм найруулах ёс	16
ХОЁРДУГААР БҮЛЭГ. СУДАЛГААНЫ МАТЕРИАЛ БА АРГА ЗҮЙ	
2.1. Судалгааны материал	19
2.2. Судалгаанд хэрэглэсэн аргууд	19
2.2.1. Ургамал зүйн шинжийн харьцуулалтийн арга	19
2.2.2. Үйлдэл, хэрэглээг харьцуулан дүйх арга	19
2.3. Харьцуулалтын үр дүнг үнэлэх	21
ГУРАВДУГААР БҮЛЭГ. СУДАЛГААНЫ АЖЛЫН ҮР ДҮН	
3.1. Хийн өвчнийг анагаах дан эмүүд	23
3.2. Шарын өвчнийг анагаах дан эмүүд	26
3.3. Бадгана өвчнийг анагаах дан эмүүд	32
3.4. Цусны өвчнийг анагаах дан эмүүд	35
3.5. Нян хорхойг анагаах дан эмүүд	38
3.6. Халуун өвчнийг анагаах дан эм	44
3.7. Хаванг арилган шээлгэж, бөөрний тамирыг сайжруулах дан эмүүд	46
3.8. Яр шархыг анагаах дан эм	53
3.9. Бэтгийг анагаах дан эмүүд	54
3.10. Шимжүүлэн тамиржуулах дан эмүүд	58
СУДАЛГААНЫ ҮР ДҮНГИЙН ХЭЛЦЭМЖ	61
ДҮГНЭЛТ	65
БҮТЭЭЛИЙН ЖАГСААЛТ	66
СУДАЛГААНЫ АЖЛЫН ТОВЧ ХУРААНГУЙ	67
НОМ ЗҮЙ	70
ХАВСРАЛТУУД	

СУДАЛГААНЫ АЖЛЫН ТОВЧ ХУРААНГУЙ

Монголын уламжлалт анагаах ухаанд хэрэглэгддэг, Монгол оронд ургадаг эмийн зарим ургамлын Түвэд болон Шинжлэх ухааны нэршлийг дүйлгэн тодотгох зорилгоор энэхүү судалгааг явуулсан юм. Бид дээрх зорилгоо биелүүлэхийн тулд УАУ-ны эмийн 10 бүлгийн төлөөлөл болох практикт өргөн хэрэглэгддэг 29 зүйл эмийн ургамлын нэрийн харьцуулсан оноолтыг хийж уг оноолтоор цаашид шууд хэрэглэж болох эмийн ургамлыг тодруулах, уг оноолтоор орлуулан хэрэглэж болох эмийн ургамлыг тодруулах, уг оноолтоор шууд оноон хэрэглэх буюу орлуулан хэрэглэх боломжгүй цаашид эм судлалын судалгаа явуулж үйлдэл, хэрэглээг нь тодруулах шаардлагатай байгаа эмийн ургамлыг тодруулах зэрэг гурван зорилт тавин ажилсан юм.

Судалгаанд УАУ-нд хэрэглэдэг ургамлын ШУ-ны нэрийг онооход дэлхий дахинд өргөн хэрэглэгддэг аргууд болох ургамал зүйн шинжийн харьцуулалтийн арга болон УАУ-ны амт, чадал, эрдмийн үйлдэлийг орчин үеийн шинжлэх ухааны эм судлалын судалгаагаар нотлогдсон үйлдэлтэй харьцуулан дүйх аргуудыг ашиглан ургамлын ШУ-ны нэрийн оноолт хийсэн болно. Бид судалгаагаа дөрвөн үе шатаар явуулсан, нэгдүгээр үе шатны судалгаандаа уламжлалт эмийн ургамлын шинжлэх ухааны нэрийн оноолт хийсэн материалуудаас Монголын уламжлалт анагаах ухаанд хэрэглэгддэг бөгөөд шинжлэх ухааны нэрийн оноолт нь зөрөөтэй мэдээлэгдсэн 29 зүйл эмийн ургамлын нэрийг сонгон түүсэн. Хоёрдугаар үе шатны судалгаандаа эмийн ургамлын тухай номлосон Дорно Дахины Уламжлалт Анагаах Ухааны эх зохиолууд ба эмийн ургамлын тухай орчин үеийн шинжлэх ухааны номуудаас дээр сонгогдсон 29 зүйл эмийн ургамлын ургамал зүйн шинж болон үйлдэл, хэрэглээний тухай холбогдолтой мэдээлэл цуглуулсан. Гуравдугаар үе шатны судалгаандаа цуглуулсан мэдээллээ харьцуулсан. Дөрөвдүгээр үе шатны судалгаандаа дээрх судалгааны хэрэглэгдэхүүнүүддээ дүгнэлт хийсэн болно. харьцуулалтын үр дүнг үнэлэхдээ ургамал зүйн шинжүүд болон үйлдэл, хэрэглээний аль аль нь тохирч байвал “уг оноолтыг цаашид баримтлах нь зүйтэй” хэмээн үзэж, ургамал зүйн шинжүүд нь зөрөөтэй боловч үйлдэл, хэрэглээ нь тохирч байвал “уг уламжлалт ургамлыг орлуулан хэрэглэх боломжтой”, ургамал зүйн шинжүүд болон үйлдэл хэрэглээ нь хоёул тохирохгүй байвал “уг оноолтыг баримтлах боломжгүй”, ургамал зүйн шинжүүд нь тохирох боловч үйлдэл, хэрэглээ нь тохирохгүй байвал “цаашид фармакологийн судалгаа хийж тодруулах шаардлагатай” хэмээн тус тус үзсэн болно.

Харьцуулалтын үр дүнгээс дүгнэлт хийхэд 29 зүйл эмийн ургамлаас Гонид, Сэрдиг, Даль гарбо, Шудаг нагбо, Срад-он, Жиүсрадна, Срадмар, Дүгсрад, Емонгарбо, Ажигцэрон, Жава, Нишин зэрэг нь судалгаанд харьцуулсан оноолтоор шууд оноон хэрэглэх боломжтой, Шингүн, Жагдиг-нагбо, Үлдиг, Дагша-нагбо, Минжансэрбо, Емоннагбо, Срадгар, Срадмүг, Сраднаг, Срадсэр, Срүвга зэрэг нь судалгаанд харьцуулсан оноолтоор орлуулан хэрэглэх боломжтой, харин Дүгмонюнг, Башгамарбо, Рэгонба, Дагша-гарбо, Минжаннагбо, Гандагари зэрэг нь судалгаанд харьцуулсан оноолтоор хэрэглэх боломжгүй, цаашид фармакологийн судалгаа явуулж эм судлалын үйлдлийг нь тодруулах шаардлагатай.

Түлхүүр үг: нэрийн оноолт, ургамал зүйн шинж, үйлдэл хэрэглээ, харьцуулах,

ABSTRACT OF THE RESEARCH WORK

We completed the research work under the goal to determine the Tibetan and scientific terms and names of some medicinal herbs which are grown in our country and used in the Mongolian traditional medicine. In order to achieve the above-mentioned goal, we put the following objectives. To give proper name and term to the medicinal herbs of 29 species used in the traditional medicine practice by comparing and determine whether the herb could be used with the present proper name and purpose in the future; To determine herbs which have different botanical characteristics than the herb naming used in traditional medicine, but which is able to be substituted with a name that is suitable for its consumption and effectiveness; To determine the medical herbs which is unable to be used with the present proper name or substitute with another name and which is required to have pharmacological inspection for defining its consumption and effectiveness.

We use the methods in the research work that extensive used in the world on determine scientific terms and names of medicinal herbs, They are methods used in comparing botanic characteristics and methods to compare herbs with the taste, capacity and effects of the traditional medicine and with the effects approved by the modern scientific pharmacological researches. Our research work include four stages, in the first stage, we choose 29 Mongolian traditional medicinal herbs which have different scientific terms and names from the materials designated scientific names to the traditional medical herbs, in the second stage, we collect the information about botanic characteristics and effects of the 29 herbs which are selected from the books from The oriental traditional medical books saying about the medical herbs and modern scientific books about the botanic characteristics of medicinal herbs and their effects and consumptions. In the third stage, comparing collected information about botanic characteristics and effects of the 29 herbs which are selected from the books, in the fourth stage, conclude the research work, when evaluating the comparing if the botanic characteristics and effects and consumption were suitable for the present name, we considered that “the proper name should be used in the further”. If the botanic characteristics had disparity, but the effects and consumption were fitted with the name, we considered that “this traditional herb can be substituted”. if the botanic characteristics and effects and consumptions were extremely different to the proper name, we came to conclusion that “the name should not be used in the future”. if the botanic features suited to the name but the effects and consumptions could not suit, we considered that “it is required to have pharmacological research”.

Conclude the comparing, there are 12 of the herbs can be used for the purpose and with the present proper name directly. It includes gonid, serdig, daligarbo, shudagnagbo, srad-on, sradmar, jiusradma, dugsrad, emongarbo, ajigtseron, java, and nishing. We consider that 11 of the 29 herbs, which are used in our comparison, can be used for the mentioned purpose by substituting. They are shingun, jagdig-nagbo, uldig, dagsha-nagbo, minjanserbo, sradgar, sradmug, sradnag, srubra, sradser and emonnagbo. According to our comparison, 6 of the above 29 herbs, could not be used directly or use by substituting and they are required to have pharmacological research for studying and determining their pharmacological effects and decide whether they can be used for the purpose. It includes dugmonyung, bashgamarbo, regonba, dagsha-garbo, minjannagbo and gandagari.

Key words: scientific names, botanic characteristics, effects, comparing,

НОМ ЗҮЙ

1. Ламжав Ц., Доржжанцан Д., Цэрэнбалжир Д., Монгол орны эмийн ургамал, УБ. Улсын хэвлэлийн газар. 1971: 5,55,67,225.
2. Болдсайхан Б., Оюунцэцэг Ц., Хүнс эмийн язгуур махбодын нэрийн толь бичиг. УБ, 2000: 5-12.
3. Губанов И.А. Конспект флоры внешней Монголии (сосудистые растения). Москва "Валанг", 1996: 1.
4. Хайдав Ц., Чойжамц Д., УНТКМ. (Монголын анагаах ухаанд хэрэглэгддэг эмийн зарим ургамлын нэр томъёо), №61, УБ, 1965: 23-36.
5. Баторова С.М., Яковлев Г.П., Николаев С.М., Самбуева З.Г. Растение тибетской медицины (опыт фармакогностического исследования), Издательство "Наука", Сибирское отделение, Новосибирск, 1989: 38-78.
6. Лувсан. Монгол эмийн судлал, Үндэсний хэвлэлийн хороо, Бээжин, 1991: 154, 427, 428.
7. Дорж. Эм гарахуй ёсон Хиргүй Шилэн Толь (түвэд). Бээжин, 1995: 114-312.
8. Гаммерман А.Ф., Семичев Б.В. Словарь тибетско-латино-русских названий лекарственного растительного сырья, применяемого в тибетской медицине. Улан-Удэ, 1963: 172-575.
9. Базарон Э.Г., Асеева Т.А., "Вайдурья-онбо"-трактат индо-тибетской медицины, Издательство "Наука", Сибирское отделение, Новосибирск, 1984: 59-78.
10. Tibetan Medical Paintings., Illustrations to the Blue Beryl treasure of Sangya Gyamtso. Serindia Publications. London, 1992: 331-334.
11. Дундад улсын анагаах ухааны нэвтэрхий толь. Монголын уламжлалт анагаах ухаан. Дээд дэвтэр. ӨМШУТМХХ, Улаанхад, 1991: 232-644.
12. Tibetan Medicine. A glossary of Tibetan medicinal plants by Mia Molvray, Dharamsala, India, 1988: 46-82
13. Харкевич Д.А. Фармакология. Москва, "Медицина", 1987: 25.
14. Атлас Тибетской Медицины, Издательство "Галарт", Москва, 1994: 135.
15. Лигаа У. Монгол орны ашигт ургамал. Тэргүүн боть, ШУА-ийн хэвлэл, УБ., 1987: 46, 115.
16. Bhagwan Dash. Tibetan medicine with special reference to yoga sataka. Library Tibetan works & archives, Dharamsala, India, 1976: 273-338.
17. Хайдав Ц., Төмөрбаатар Н., Цэнд-Аюуш Г., Монгол төвд анагаах ухаанд хэрэглэгддэг мод, үрийн эмийн зүйл, УБ., 1996: 19-24, 135.
18. Ламжав Ц., Доржжанцан Д., Цэрэнбалжир Д. Монгол орны эмийн ургамал,

- УБ. Улсын хэвлэлийн газар, 1971: 55, 67, 262.
19. The Ayurvedic Pharmacopoeia of India. Part-1, Volume-1, New Delhi, 1986.
 20. Bhagwan Dash. Materia Medica of Indo-Tibetan Medicine. Delhi, 1987: 30-35.
 21. Sushruta Samhita. the Chowkhamba Sanskrit Series office, Varanasi-1, India, 1963.
 22. Лигаа У. Монголын уламжлалт эмнэлэгт эмийн ургамлыг хэрэглэх арга ба жор, тэргүүн боть, УБ., 1996. Дэд дэвтэр, 1997: 182, 208, 223.
 23. Баярмаа Ж, П.Батхуяг. Чийрийн үндэсний спиртэн хандмалын нянгийн эсрэг нөлөөлөх үйлдлийн судалгаа, Хий, шар, бадган-мембрант байгууламж онол нээгдсэний 10 жилийн ойд зориулсан ЭШБ хурлын илтгэл, УБ. 2000: 39-41.
 24. Лигаа У., Даваасүрэн Б., Нинжил Н. Монгол орны эмийн ургамлыг өрнө дорнын анагаах ухаанд хэрэглэхүй. Улаанбаатар, 2005.
 25. Хүрэлчулуун Б., Суран Д., Зина С. Уламжлалт эмэнд хэрэглэгддэг ургамлын түүхий эдийн зурагт лавлах. УБ, 2007.
 26. Хүрэлчулуун Б., Батчимэг Ө. Монгол орны ургамлын гаралтай зарим эмийн түүхий эдийн лавламж. УБ, 2006.
 27. Алтан сүмбэр П. Монгол анагаах ухааны дарвөн ерөндөг, Өвөр монголын ардын хэвлэлийн хороо, 1990.
 28. Амбага М., Авирмаа А., Наранцэцэг Д., Наранцэцэг Г., Долгорсүрэн Т., Эрдэнэцэцэг М. Анагаах ухааны эрдэм шинжилгээний ажлын дүн, 1997.
 29. Амбага М., Саранцэцэг Б., Болд Ш. Дорно дахины анагаах ухааны гүн ухаан, танин мэдэхүй, шинжлэх ухааны үндэслэл. УБ, 1996.
 30. Анагаах ухааны дөрвөн үндэс (төвд-монгол хадмал), дээд ба доод дэвтэр, Үндэсний хэвлэлийн хороо, 1991.
 31. Анцупова Т.Н., Растения Тибетской медицины. Новосибирск, 1980.
 32. Асеева Т.А., Блинова К.Ф., Яколев Г.П. Лекарственные растения тибетской медицины, Издательство "Наука", Сибирское отделение, Новосибирск, 1985.
 33. Балдандорж Д. Фармакологическое свойства очитка живучего и его стимулирующее действие при переломах костей, Дисс. Докт. Мед. Наук. Ташкент-УБ, 1981.
 34. Батхуяг П., Нумраа хунчирын фармакологийн судалгаа. Анагаах ухааны докторын зэрэг горилж бичсэн диссертаци. Улаанбаатар, 1999.
 35. Болд Ш., Амбага М., Саранцэцэг Б., Болорцэцэг Ж. Монгол туургатны алдарт эмч, маарамба, мэргэдийн намтар бүтээлийн тойм. УБ, 1999.
 36. Болдсайхан Ч., Баавгай Б. Монголын уламжлалт анагаах ухаан. Улсын хэвлэлийн газар, УБ, 1990.
 37. Гам Кад Яц. Лекарственные растения, Москва, "Высшая школа", 1990.

38. Грубов В.И., Опеределитель сосудистых растений монголий /Монголын цоргот ургамал таних бичиг/, Ленинград, “Наука” ленинградское отделение, 1982.
39. Дагвацэрэн Б. Дорон дахины анагаах ухааны танин мэдэхүйн үндэс. УБ, 1998.
40. Дагвацэрэн Б., Наранцэцэг Г., Хишигжаргал Л., Зина С., Оюун З., Батчимэг Ө. Ургамлын эмийн зохистой хэрэглээний гарын авлага. УБ, 2005.
41. Дагвацэрэн Б, Хишигжаргал Л, Наранцэцэг Г, Туул Л, Наранцэцэг Д, Бархасдорж Д. Уламжлалт эмт бодис, жорын хяналтын лавламж. УБ, 2003.
42. Данзанпунцаг. Эмийн хир үгүй болор эрих. ӨМШУТМХХ., Улаанхад, 2001.
43. Дашзэвэг Н. Монголын уламжлалт анагаах ухааны товч түүх. УБ., 1998.
44. “Дзэйцхар мигчжан”-памятник тибетской медицины. Баторова С.М, Яковлев Г.П, Базарон Э.Г, Ракшаин К.В, Хунданова Л.Л. Издательство “Наука”, Сибирское отделение, Новосибирск, 1985.
45. Жамбалдорж. Монгол эмийг зөв таних толь. Өвөр монголын ардын хэвлэлийн хороо, 1988.
46. Ибрагимова В.С., Китайская медицина (методы диагностики и лечения лекарственные средства чжень-цзю терапия). Москва 1994.
47. Ишдондов. Шилпрэнгийн түнбэ (19-р зуун).
48. Ковалева Н.Г. Лечение растениями, Издательство “Медицина”, Москва, 1972.
49. Кьосев П.А. Полный справочник лекарственных растений. ЭКСМО, 2003.
50. Ламжав Ц. Фармакологи, I боть, УБ., Улсын хэвлэлийн газар. 1976.
51. Лекарствоведение в тибетской медицине. Новосибирск, “Наука”, Сибирское отделение, 1989.
52. Машковский М.Д. Лекарственные средства, I, II том, Москва, “Медицина”, 1993.
53. Лувсанчүлтэм. Эм гарахуй орон .Цахар гэвш, 18-р зуун.
54. Мижиддорж Го., УНТКМ., №89-90, Монгол-орос-латин-төвд-хятад хэлээр хавсарсан ургамлын нэр томъёо, ШУА-ийн хэвлэл, УБ, 1972.
55. Монгол орны ашигт ургамлын зурагт лавлах. 1-р дэвтэр УБ., 2003 он, 2-р дэвтэр УБ., 2005.
56. Мягмар Л., Батхуяг П., Чимгээ, Д.Цэрэнхорлоо. Үрэвслийн эсрэг нөлөөт үйлдэлтэй Карантин дэгдгэний бэлдмэл, АУ-ны эрдмийн бүтээлийн товчоон, УБ, 2001.
57. “Онцар гадон дэр зод” тибетский медицинский трактат, Издательство “Наука”, Сибирское отделение, Новосибирск, 1989.
58. Өлзийхутаг Н, БНМАУ-ын гуурст ургамлын латин-монгол-орос-нэрийн толь. ШУА-ийн хэвлэл, УБ, 1983.

59. Өлзийхутаг Н. БНМАУ-ын бэлчээр, хадлан дахь Тэжээлийн ургамлын таних бичиг. УБ., “Улсын хэвлэлийн газар”, 1985.
60. Пубаев Р.Е. “Онцар гадон дэрдзод”. Новосибирск, 1989.
61. Растительные лекарственные средства, Под редакцией проф. Н.П.Максютинной, Киев, “Здоровья”, 1985.
62. Растительные ресурсы СССР. I-VIII том. Ленинград, 1987.
63. Рерих Ю.Н., Тибетско-русско-английский словарь с санскритскими параллелями. Выпуск 1-11, Издательство “Наука”, 1993.
64. Санжайжамц. Хөх Биндэръяа, 17-р зуун.
65. Санчир Ч., Бадам М., Өлзийхутаг Н., Цогт Ө., Дариймаа Ш., Уранчимэг Г., Ганболд Э., Цэгмэд Ц., Цэцэгмаа Д. Ургамал таних бичиг. УБ, 1985.
66. Содномваанчиг. Манду сарва, 19-р зуун.
67. Справочник по заготовкам лекарственных растений, Киев, “Урожай”, 1989.
68. Сүмбэ-ханба Ишбалжир. Цагаан болор толь, 18-р зуун.
69. Турова А.Д., Сапожникова Э.Н. Лекарственные растения СССР их применение. Москва, “Медицина”, 1984.
70. Урт ургамлын зурагт толь. Өвөр Монголын сурган хүмүүжлийн хэвлэлийн хороо, Хөх хот, 1977.
71. Хайдав Ц. Дорно дахины анагаах ухааны судар бичгийн тойм. УБ, 1975.
72. Хайдав Ц., Алтанчимэг Б., Варламова Т.С. Лекарственные растения в монгольской медицине, Госиздательство, Улан-Батор, 1985.
73. Хайдав Ц., Меньшикова Т.А. Лекарственные растения монгольской медицины, Издадательство академи наук МНР. Улан-Батор, 1978.
74. “Чжуд-ши” памятник средневековой тибетской культуры (С.М.Николаев, Р.Е.Пубаев)., Издательство “Наука”, Сибирское отделение, Новосибирск, 1988.
75. Цахар гэвш Лувсанчүлтэм, Эм таних ухаан. ӨМҮХХ., 1998.
76. The Ayurvedic Pharmacopoeia of India. New Delhi, 1986.
77. Hubotter F. Chinesische-Tibetische Pharmakologie und Rezeptur. Uln-Donau; Haug Verlag. 1957.
78. Tibetan Medicinal Plants. Washington, CRC Press, 2001.
79. WHO monographs on Selected Medicinal Plants. Volume 1,2. Geneva, 1999.